

Mustafo XIDIROV,
O‘zbekiston Milliy universiteti doktranti, PhD
E-mail: xmt.2017@mail.ru

ISFT instituti professori R.X.Ruziyeva taqrizi asosida

PRAXEOLOGY AS A PHILOSOPHICAL ANALYSIS OF HUMAN ACTIVITY

Annotation

This article focuses on praxeology and its significance as a philosophical examination of human activities. Praxeology, which investigates human actions and their outcomes, is crucial for enhancing the efficiency of these activities and for making rational decisions. Additionally, the article delves into the historical evolution of praxeology, its fundamental principles, methodologies, and practical applications through philosophical analysis.

Key words: Praxeology, human activity, idea, innovation, action, practice, philosophy, purposeful activity, thought, speech, speech act.

ПРАКСЕОЛОГИЯ КАК ФИЛОСОФСКИЙ АНАЛИЗ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ЧЕЛОВЕКА

Аннотация

В данной статье основное внимание уделяется праксиологии и ее значению как философского исследования человеческой деятельности. Праксиология, изучающая действия человека и их результаты, имеет решающее значение для повышения эффективности этой деятельности и принятия рациональных решений. Кроме того, статья углубляется в историческую эволюцию праксиологии, ее фундаментальные принципы, методологии и практическое применение посредством философского анализа.

Ключевые слова: Праксеология, человеческая деятельность, идея, новаторство, действие, практика, философия, целенаправленная деятельность, мысль, речь, речевой акт.

PRAXEOLOGIYA – INSON FAOLIYATINING FALSAFIY TAHLILI SIFATIDA

Annotatsiya

Mazkur maqola prakseologiyaning mazmun-mohiyati va uning inson faoliyatining falsafiy tahlili sifatidagi ahamiyatini o‘rganishga bag‘ishlangan. Praxeologiya, inson harakatlari va ularning natijalari ustida tadqiqot olib boruvchi fan sifatida, inson faoliyatining samaradorligini oshirish va ratsional qarorlar qabul qilishda muhim rol o‘ynaydi. Shuningdek, prakseologiyaning tarixiy evolyutsiyasi, asosiy tamoyillari, metodologiyasi va amaliy qo‘llanilishi falsafiy tahlil tahlil qilinadi.

Kalit so‘zlar: Praxeologiya, inson faoliyati, g‘oya, yangilik, harakat, amaliyot, falsafa, maqsadli faoliyat, fikr, nutq, nutqiy faoliyat.

Kirish. Praxeologiya – inson faoliyatini o‘rganadigan falsafiy ta‘limot sifatida hozirgi vaqtda kontseptual yondashuv maqomiga ega bo‘lib insonni faoliyatini tashkillashtirish, boshqarish, o‘zgartirishni falsafiy jihatdan qamrab oladi. Inson harakati doim ma‘lum bir maqsadga erishish uchun amalga oshiriladi. Bu maqsadlarga erishish uchun moddiy yoki ma‘naviy ehtiyojlar sabab bo‘lishi mumkin. Har bir inson o‘z ehtiyojlari va orzulariga har xil qarorlar qabul qiladi va bu qarorlar shaxsiy va subyektiv hisoblanadi. Praxeologiya oid qarashlardan asosiy maqsadi inson harakatlarini, ularning sabab va oqibatlarini tahlil qilishdir. Bu ta‘limot iqtisodiy va ijtimoiy fanlar bilan chambarchas bog‘liq bo‘lib, inson harakatlarining mantiqiy va ratsional tamoyillarini o‘rganishga qaratilganligi bilan ahamiyatlidir.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Praxeologiyaning mustaqil falsafiy mohiyatni bildirishi hamda antik davr, o‘rta asrlar, yangi davr falsafiy g‘oyalarda aks etishidagi tafovutlar va umumiy jihatlarni aniqlash, yaxlit tasavvur shakllanishiga xizmat qiladi. Shuning uchun antik davrdagi inson faoliyatiga aloqador dastlabki qarashlarni tahlil etish zarur. Mavzu doirasida Platon, Aristotel, Konfutsiy, Foma Akvinskiy, Albert Magnus va Duns Skot, Lyudvig fon Mizes, Tadeush Kotarbinskiy, va boshqalarning asarlariga murojaat qilinadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Antik davrda inson faoliyatini o‘rganish antik sivilizatsiyalarning xilma-xil intellektual an‘analarini aks ettiruvchi turli falsafiy nuqtai nazarlardan yondashilganligi e‘tiborga molik. Mana shu davrdagi inson faoliyati haqidagi tushunchani shakllantirgan yunon falsafasi, sharq falsafasidagi asosiy g‘oyalarga asoslanadi. Platonning dialoglari inson faoliyatining turli tomonlarini, ko‘pincha uning axloqiy va siyosiy jihatlariga e‘tibor qaratadi. Masalan, “Davlat” asarida Platon adolatning tabiatini, ideal davlatdagi shaxslarning

rolini va bilim va fazilat o‘rtasidagi munosabatni ko‘rib chiqadi [1].

Inson faoliyatining falsafiy mohiyati haqidagi g‘oyalarni tahlil qilishda antik davr falsafasi vakillarining qarashlari, xususan, Aristotelning insonga harakatning xosligi, nutqiy faoliyat, fikrlash tarzining shakllanishidagi inson faolligining o‘rnini asoslashida namoyon bo‘ladi. “Inson qalbining ba‘zi o‘ziga xos tomonlari uning ruhida aks etadi, fikrlash va vaqt hissi mavjudligi harakatda aks etadi. To‘g‘ri fikrni shakllantirish uchun inson barcha qobiliyatlaridan foydalanadi” [2]. Shuningdek, Aristotelning “Ritorika” asarida bayon etilgan nutqiy faoliyat haqidagi qarashlarini amaliy ahamiyatga ega. Asarda nutq san‘ati, ta‘sir ko‘rsatish usullari va muloqotning falsafiy jihatlarini o‘rganishga oid g‘oyalarga e‘tibor qaratilgan.

Shuningdek, Epiktet, Seneka va Mark Avreliy kabi stoik faylasuflar axloqiy fazilat va ma‘naviy yuksalish nuqtai nazaridan inson faoliyati haqida tushunchalar berishgan. Stoitsizm tabiatga mos ravishda yashash, qiyinchiliklarga chidamlilikni tarbiyalash, his-tuyg‘ulari va istaklarini nazorat qilish muhimligini ta‘kidladi.

Sharq falsafasi vakillaridan biri Konfutsiy inson faoliyatini ijtimoiy uyg‘unlikni ta‘minlashdagi roli, axloqiy tarbiyaning inson faoliyatiga ijobiy ta‘sirini alohida e‘tirof etadi. Konfutsiy etikasida shaxslararo munosabatlarda ijtimoiy mavqeidan qat‘iy nazar hamkorlikka erishishni insonning oliy fazilatlaridan biri sifatida urg‘u berdi. Antik davrdagi bu falsafiy tahlillar inson faoliyati, odob-axloqi va jamiyat to‘g‘risidagi keyingi mulohazalar uchun zamin yaratib, madaniyatlar va davrlar bo‘yicha keng ko‘lamli intellektual an‘analarga ta‘sir ko‘rsatdi. Ular inson tabiati, axloqi va go‘zal hayoti haqidagi zamonaviy falsafiy munozaralarni ma‘lumot berishda davom etadilar.

O‘rta asrlarda inson faoliyatini o‘rganishga o‘sha davrning falsafiy va teologik tafakkuri chuqur ta‘sir ko‘rsatdi. Ushbu davrda inson faoliyati haqidagi tushunchani sxolastik

falsafiy qarashlar asosida shakllangan. Foma Akvinskiy, Albert Magnus va Duns Skot kabi olimlar teologiya va falsafani tizimli o'rganish bilan shug'ullanib, antik davr falsafasi vakillarining manbalardan ko'p foydalanadilar va ularni xristian tafakkuriga moslashtirilishga harakat qiladilar. Bu doirada inson faoliyati ko'pincha axloq va diniy axloq tamoyillarga asoslangan. Xususan, Aristotel teleologiyasi, hamma narsaning maqsadi yoki oxiri borligi haqidagi g'oya o'rta asrlar tafakkuriga, Akvinskiy asarlari orqali ta'sir ko'rsatgan. Inson faoliyati ko'pincha ma'lum maqsadlarga yo'naltirilgan deb qaraldi va axloqni o'rganish ushu maqsadlarni va inson harakatlarining ularga qanday mos kelishini tushunishni o'z ichiga oladi. O'rta asrlar axloqiy tafakkurida ma'lum axloqiy tamoyillar tabiatga xos va inson aql-idroki uchun qulay ekanligini ta'kidlaydigan hamda tabiiy huquq tushunchasi ham muhim rol o'ynadi. Umuman olganda, o'rta asrlarda inson faoliyatini o'rganish diniy mohiyatda insoniyat, axloq va jamiyatning mohiyatini tushunishga intiladigan falsafiy va teologik asoslar bilan bog'langan. Bu nuqta nazarlar rivojlangan shakllarda bo'lsa ham, inson tabiati va axloqiga oid zamonaviy munozaralarni shakllantirishda davom etmoqda.

Yangi asr tafakkur tarzida keng tarqalgan bir nechta bahs mavzular va istiqbollarni inson faoliyatini o'rganishga nisbatan yo'nalganligini ko'rishimiz mumkin. Davr ruhi bilan bog'liq holda ong, tana va ruhning o'zaro bog'liqligini asoslash orqali inson faoliyatini kengroq yaxlit jarayonlardan iborat ekanligi haqidagi yaxlit manzara shakllandi. Bu nuqta nazar shaxslarni o'z borlig'ining turli tomonlarini birlashtirishga va faoliyatga yaxlit yondashishga undaydi. Ko'pincha inson faoliyatining markaziy jihatlari sifatida o'z-o'zini kashf qilish, o'zini o'zi anglash va shaxsiy o'sishga qaratilgan yangi yondashuvlar o'z salohiyatini ro'yogba chiqarish vositasi sifatida targ'ib qilinadi. Bu davrda ma'naviy uyg'unlash, ongni rivojlantirish va psixik tajribalar kabi ongni kengaytirishga qaratilgan amaliyotlar yuqori darajadagi xabardorlik darajasiga erishish va transformativ o'zgarishlarni osonlashtirish yo'llari sifatida qaraladi. Yangi davr tafakkuri ko'pincha inson faoliyatiga ruhiy evolyutsiya va transsendensiyaning kengroq jarayonining bir qismi sifatida qaraydi. Shaxslar ruhiy amaliyotlar va ichki o'zgarishlar orqali cheklavlarni yengib o'tishga va voqelikning yuqori o'lchovlariga kirishga qodir bo'lgan rivojlanayotgan mavjudotlar sifatida ko'riladi. Yangi davr falsafasi ko'pincha inson faoliyatining ajralmas jihatlari sifatida ekologik ong va ekologik boshqaruvni targ'ib qiladi. Ushbu istiqbol barcha hayot shakllarining o'zaro bog'liqligini ta'kidlaydi va Yerni va uning ekotizimlarini hurmat qiladigan barqaror hayot amaliyotlarini himoya qiladi. Insonning ko'pincha shaxsiy erkinligi, imkoniyatlari va o'zini anglash qobiliyatini ta'kidlaydi. Inson faoliyati o'z-o'zini namoyon qilish, ijodkorlik va ongli tanlash potentsialiga singib ketgan deb qaraladi, bu esa odamlarga o'z hayotlarini o'z xohishlari va qadriyatlariga muvofiq shakllantirish imkonini beradi.

Prakseologiya Lyudvig von Mises tomonidan rivojlantirilgan bo'lib, uning asosi insonning maqsadga yo'naltirilgan harakatlariga qaratilgan [3]. Mises o'zining "Inson faoliyati" (Human Action) asarida prakseologiyaning tamoyillarini batafsil bayon etgan. Unga ko'ra, inson faoliyati ratsional va ongli ravishda ma'lum bir maqsadga erishish uchun amalga oshiriladi. Bu jarayonda inson o'z ehtiyojlarini qondirishga intiladi. "Faollik - bu o'zgarishlarni kutish emas, bu biz dunyoda ko'rishni xohlagan o'zgarishlarni faol ravishda yaratishdir" [4] degan g'oyani ilgari suradi.

Lyudvig fon Mizesning "Nazariya va tarix: ijtimoiy va iqtisodiy evolyutsiyaning talqini" kitobida inson faoliyati haqida bir qancha asosiy tushunchalar keltirilgan. Mises inson harakatining falsafiy asoslarini tadqiq qiladi, xulq-atvorning maqsadga muvofiqligini ta'kidlaydi. "Inson harakati - bu maqsadli hatti-harakatga asoslanishi lozim. Maqsadlarga qaratilgan inson "men"i qiziqishlarni aks ettiradi, atrof-muhit sharoitlariga mazmunli munosabatni shakllantiradi, insonning ongli harakatini ta'minlaydi, yashash imkoniyatini saqlab qolish uchun borliq qonuniyatlariga moslashib boradi" [3]. Bu Mizesning inson xatti-harakatlari anglanilgan va maqsadga yo'naltirilgan xatti-harakat bilan boshqariladi, degan fikrini ta'kidlaydi. Har bir harakat muayyan maqsadlarga erishishga qaratilgan va bu maqsadli faoliyat insonni boshqa mavjudotlardan ajratib turadi. G'oyalar

tarixiy o'zgarishlarning asosiy omili hisoblanadi, chunki ular insonning qarorlari va harakatlariga ta'sir qiladi. Insonning ehtiyojlari cheksiz, ammo resurslar cheklanganligi inson o'z resurslarini optimal taqsimlashga harakat qilishga undaydi. Prakseologiya inson harakatlarini ratsional va mantiqiy nuqta nazardan o'rganadi, ammo bu harakatlarning axloqiy yoki axloqsiz ekanligini baholamaydi. Etika esa inson harakatlarining axloqiy jihatlari o'rganadi va baholaydi. Shuning uchun prakseologiya va etika bir-birini to'ldiruvchi fanlar hisoblanadi.

Prakseologiya inson faoliyatini chuqurroq tushunishga yordam beruvchi muhim falsafiy ta'limotdir. U insonning maqsadga yo'naltirilgan, ratsional va subyektiv harakatlarini o'rganish orqali iqtisodiy va ijtimoiy jarayonlarni yaxshiroq tushunish imkonini beradi. Shu bilan birga, prakseologiya nazariyasi amaliyotda ham keng qo'llanilib, turli sohalarda qaror qabul qilish jarayonlarini optimallashtirishda yordam beradi. Faoliyatni tashkil etishning umumiy nazariyasini taqdim etuvchi maxsus ilmiy fan sifatida prakseologiya loyihasi Kotarbinskiy tomonidan taklif qilingan. Kotarbinskiy va uning maktabi ishlanmalari bilan boshlangan prakseologiya dasturi amaliy faoliyat ehtiyojlaridan kelib chiqadigan ilmiy yo'naltirilgan mehnatni tashkil etish sohasidagi ishlanmalarni sintez qilish, ularning umumiy sxemalari va metodologiyasida ishlab chiqilgan tamoyillarini o'z mazmunida izohlash uchun chaqirildi [5]. Loyiha dastlab alohida uslubiy xususiyatga ega bo'lib, uchta taqqoslanadigan tahlil darajasini nazarda tutdi:

1) analitik tavsif, amaliy harakatlarning tavsifi va tipologiyasi, shuningdek, ularning toifalarini (tushunchalar) tizimlarini qurish;

2) ko'rib chiqilayotgan masalalarni aniq tarixiy ijtimoiy-madaniy sharoitlarga singdirish imkonini beruvchi samarali me'yoriy harakatlar tizimlarini ishlab chiqish, shuningdek, harakatlar samaradorligini belgilovchi umumiy qonuniyatlarni shakllantirish;

3) turli faoliyat turlarining genezisi va evolyutsiyasini ularning texnik xususiyatlari nuqta-nazaridan o'rganish va hozirgi vaqtda ushu faoliyatda qo'llaniladigan usullarni tanqidiy tahlil qilish [6]. Kotarbinskiyning fikriga ko'ra, prakseologiyaning asosiy falsafiy asoslari sifatida avvalo pragmatizm so'ngra pozitivizmga asoslanishini asoslab beradi.

Tahlil va natijalar. Prakseologik g'oyalarning turli xil manbalari va paralleligi bilan falsafiy va mantiqiy ta'limotining maqsadlari, xususan, uning konsepsiyalari prakseologiyaning shakllanishi uchun asos bo'ldi. Prakseologiya umumiy metodologiya sifatida faoliyat usullarini amaliy xossalari nuqta nazaridan, ya'ni ularning samaradorligi nuqta nazaridan ko'rib chiqadi. Harakatning amaliy strategiyasiga yaqin bo'lib chiqadi va harakatni muayyan maqsad nuqta nazaridan ham muvofiq, deb baholash mumkin. Demak, harakat samaradorligining jihatlari orasida uning to'g'riligiga e'tibor qaratiladi. Bu esa amaldagi subyektlarning ko'p real modellarini bir-biriga moslashtirishga imkon beradigan ishlab chiqilgan va mustahkamlangan ideal model (to'plangan kundalik tajriba va ongli ravishda tanlangan strategiyalar) normalarda belgilanishi kerak.

Umuman olganda, Kotarbinskiyning fikriga ko'ra, harakat qanchalik oqilona bo'lsa, u mavjud vaziyatlarning umumiylikiga shunchalik yaxshi moslashtiriladi. Biroq, bu haqiqiy ma'noda ratsionallikdir. Ratsionallikni uslubiy ma'noda ham tushunish kerak, ya'ni "biz ma'lum bir shaxsning xatti-harakatini, agar u o'z bilimiga muvofiq harakat qilsa, ehtiyotkor yoki oqilona deb tan olganimizda tushunamiz va bilim deganda biz bu yerda barcha ma'lumotlar yig'indisini tushunamiz. Harakatning moddiy jihatdan mantiqsizligi uni amalga oshirishda ishtirok etadigan bilimlarning tabiati bilan bevosita bog'liq (ko'pincha biron bir maqsadni amalga oshirish uchun yetarli emas). Shu bilan birga, mantiqiy amaliy xatoning paradoksal holatlari (maqsadga mos kelmaydigan impulsni ishlab chiqarish yoki o'ta maqsadga muvofiq emask) va harakatning muvaffaqiyatli holatlari ham mavjud" [6]. Faoliyat inson borlig'ining muhim xususiyatlaridan biri bo'lib, kishilarning tashqi olamga faol munosabati shakli, insonning o'zini o'zi maqsadga muvofiq tarzda o'zgartirish usulidir. Faqatgina faoliyat natijasida inson mohiyati namoyon bo'la oladi. Faoliyat zamirida

jamiyatning va har qanday ijtimoiy tuzilmaning mavjudligi ta'minlanishi mumkin.

Xulosa va takliflar. Yuqorida keltirilgan inson faoliyatining shakllari, insonlarning kundalik faoliyatlari, ijtimoiy munosabatga kirishishlarini turlarga ajratib beradi. Umumiy olib qaraganda esa, faoliyatni insonning yashashi, hayot kechirishi va yon atrofdagi boshqa insonlar bilan munosabatga kirishishi deb

atasak ham bo'ladi. Mazkur tahlillar asosida prakseologiyaning inson faoliyatini tushunish va takomillashtirishda muhim nazariy va amaliy vosita ekanligini ta'kidlash mumkin. Shuningdek, prakseologiyaning rivojlanishi va uning turli sohalarga qo'llanilishi kelajakdagi tadqiqotlar uchun istiqbolli yo'nalish ekanligini ko'rsatadi.

ADABIYOTLAR

1. Платон. Государство Перевод с древнегреческого А.Н. Егунова М.: Академический проект, 2015. — 398 с.
2. Аристотель. О душе / Пер. П.С. Попова. М.: АСТ, 2022. 416 с.
3. Ludwig von Mises Theory and History: An Interpretation of Social and Economic Evolution. Preface by Murray N. Rothbard. USA.: Ludwig von Mises Institute. 2007. P. 383.
4. Ludwig von Mises Human Action. USA.: Ludwig von Mises Institute. 1998. P. 912.
5. Порус.В.Н. Котарбинский // Новая философская энциклопедия : в 4 т. / пред. науч.-ред. совета В. С. Стёпин. — 2-е изд., испр. и доп. — М. : Мысль, 2010. — 2816 с.
6. Котарбинский Т. Трактат о хорошей работе / Под ред. проф. Г. Х. Попова; пер. с польск. Л. В. Васильева и В. И. Соколовского. — М.: Экономика, 1975. — С. 5—19. — 271 с.